

Beteckning: Rel D ht 2006:2

Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap

Döden i vårt samhälle

Aida Ganic
Januari 2007

D- uppsats, 10 poäng
Religionsvetenskap

Religionsvetenskap D
Handledare: Jari Ristiniemi

Abstrakt

Många av dagens existentialister menar att den moderna människan lever i ett värderings- och meningstomrum, eller som existentialisten Viktor Frankl kallar det - ett existentiellt vakuum. Det sägs emellertid att en människa dör så som hon har levat. Liv och död är två sidor av en och samma sak, nämligen den mänskliga existensen. Meningen med att leva och att dö hör därför ihop.

Yalom skriver att döden utgör ett av de fyra grundvillkoren som den mänskliga existensen kretsar kring. Den är dock den svåraste realiteten att förlika sig med. Att vara döende är således en av de svåraste situationerna en människa kan befinna sig i. Det utgör en stor existentiell utmaning för henne. Undersökningsresultat visar att situationen leder antingen till en positiv utveckling på det existentiella planet och självkänedom, eller så resulterar denna i ett livslångt lidande för den drabbade människan. I vilken riktning vändningen ska ske beror till en stor del på huruvida den drabbade människan är i stånd att omvandla sin dödsångest till dödsinstinkt. Det finns nämligen en tydlig koppling mellan accepterade av döden och livskvalité. Den omvandlingen är emellertid bara möjlig om människan är beredd att släppa det som "var" och fokusera på det som "är".

Den amerikanska psykologen Rollo May har den uppfattningen att ju mer man har förverkligat sina möjligheter i livet desto lättare är det att dö. Anknyter vi det resonemanget till den rådande existentiella frustrationen är det rimligt att dra den slutsatsen att allt fler människor kommer ha allt svårare att dö, eftersom allt fler människor har allt svårare att komma till rätta med livet. Och, trenden kommer med stor sannolikhet att fortsätta.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

ABSTRAKT	1
1. DEN SEKULARISERADE SAMTIDEN	3
1.1 DET EXISTENTIELLA TOMRUMMET	5
1.2 CANCER	7
2. SYFTE	8
2.1 METOD / AVGRÄNSNING	8
3. EXISTENSENS STRUKTUR	11
3.1 LIVSMENING.....	13
4. SJUKDOMSPROBLEMET	16
4.1 SJUKDOMSKRISEN	18
4.2 KRISER SKAPAR MÖJLIGHETER	18
5. DÖDEN	21
6.1 DEN INSTITUTIONALISERADE DÖDEN.....	23
7. UNDERSÖKNINGSRESULTAT	25
7.1 LIV OCH DÖD	25
7.2 ATT STÅ INFÖR DÖDEN	26
7.3 DEN SEKULARISERADE DÖDEN	31
7.4 DEN MODERNA OFÖRMÅGAN ATT ACCEPTERA DÖDEN	34
7.5 RELIGIOSITET I LIVETS SLUTSKEDE	36
8. SAMMANFATTANDE DISKUSSION	38
9. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNINGEN	44
INTERVJUFRÅGOR	46

1. Den sekulariserade samtiden

I sin bok *Om undran inför livet* skriver Bo Dahlin att vi alla föds i en kultur, ett språk, en världsbild som vi är verksamma i. Detta kallar han för livsformen. Dahlin anser att den livsformen färgar vår förståelse av tillvaron och de funderingarna vi har kring livet. Även förklaringar på dessa funderingar baseras på den livsformen.¹

Det som kanske är mest utmärkande för vår samtid är naturvetenskapens frammarsch. Vårt moderna samhälle kallas således många gånger för naturvetenskapens glansperiod. Det som kännetecknar naturvetenskapen är att den är fri från religiös eller annan slags tro. Inom naturvetenskapen måste alla påståenden förankras i den verkligheten som kan observeras.

Max Weber kommenterade den kulturutveckling som har ägt rum i västvärlden de senaste hundra åren som en avförtrollning av världen. Han skrev att ”västerlandets sociala och kulturella utveckling kunde beskrivas som en rationaliseringsprocess, det vill säga en process i vilken kalkylerade förnuftet, ratio, fått en alltmer framträdande roll i kultur- och samhällslivet.”²

Konsekvensen av en sådan utveckling blev att människan fick en uppfattning av att allting går att förklaras på ett rationellt och logiskt sätt. Världen, samhället, men även människan förklaras utifrån naturvetenskapliga teorier och i naturvetenskapliga termer.³ Den överbetoningen av teknik har lett till att människan många gånger reduceras till ett objekt som ska mätas, styras och analyseras.⁴

En sådan världsåskådning lämnar inget utrymme för andliga auktoriteter. Gudarna försvann från människans tillvaro och hon lämnades ensam att hantera den stora världen. ”Himlens röster hade tystnat: människan var ensam i ett gränslöst universum.”⁵ Det himmelska och det jordiska hade smällt samman. Matematiska och mekaniska lagar började plötsligt råda överallt.⁶

¹ Dahlin, 2004, sid. 13

² Dahlin, 2004, sid.14

³ Ibid.

⁴ Frankl, 1990, sid, 11

⁵ Dahlin, 2004, sid. 19

⁶ Dahlin, 2004, sid. 19

Förutom gemenskapen med det himmelska bleknade även den jordiska samhörigheten. Det gamla kollektivsamhället förvandlades till ett individsamhälle. Människan hänvisades alltmer till sig själv. Hon lämnades ensam att handskas med tillvaron och funderingar kring denna.

Ett annat utmärkande drag för den sekulariserade världen är att den förändras i hög takt. Människan hinner aldrig reflektera över sin tillvaro. De eviga livsfrågorna kommer ofta i bakgrunden. Dessa frågor kan inte besvaras på ett vetenskapligt sätt och tenderar därmed att stämplas som irrationella. I vår kultur är intellekt och förnuft det primära och brist på vetande betraktas som brist på information. Svar på livets gåtor är emellertid ingen färdig information som människan kan skaffa. Hon måste förlita sig på känslans visdom och kroppens instinkter för att förstå dessa.⁷ Dagens människa vågar emellertid många gånger inte göra det.

Livsfrågor är mänskligt nödvändiga och återkommer således hos nya människor hos nya generationer. Dessa frågor är sanna mänskliga frågor och uppstår utifrån den komplexa upplevelsehorisonten, som man kan kalla för den totala reaktionen på livet. Härifrån uppstår även den existentiella ångesten.⁸

Trots att en människas fundamentala livsvillkor på många sätt är likadana som alla andras, och trots att dessa livsfrågor inte är originella, känner hon sig ensam när dessa gör sig påminda hos henne. Människans inre förvandlas i sådana stunder till en ensam mötesplats mellan hennes upplevelsevärld och livets svårlösta gåtor.⁹ Många av dagens människor vet inte hur de ska förhålla sig till dessa gåtor. Vet människan emellertid inte hur hon ska förhålla sig till frågor som rör livet, kan hon inte heller veta hur hon ska förhålla sig till själva livet.

Resultatet av en sådan utveckling blev att vår tids människa har utvecklat ett nytt medvetande där hon förefaller andligt.¹⁰ Fromm skriver således att det är välkänt att nutidens samhälle består av olyckliga människor.¹¹

⁷ Dahlin, 2004, sid.17

⁸ Frankl, 1990, sid. 11f

⁹ Frankl, 1990, sid.13

¹⁰ Fromm, 1980, sid. 7

¹¹ Fromm, 1978, sid. 25

1.1 Det existentiella tomrummet

Många av dagens existencialister menar att den moderna människan lever i ett värderings- och meningstomrum, eller som existencialisten Viktor Frankl kallar det - ett existentiellt vakuum. Många av dagens människor upplever ett inre tomrum. Dessa människor finner inte något som gör livet värt att leva. Frankl menar att den upplevelsen av meningslöshet har blivit ett utbrett fenomen i det tjugonde århundradet, och speciellt utmärkande för högt industrialiserade samhällen.¹²

Frankl menar vidare att det existentiella vakuomet beror på den dubbla förlusten som människan har lidit sedan hon blev ett sant mänskligt väsen. Under utvecklingens gång förlorade människan först en del av de basala animala instinkterna som tryggade hennes existens. Sedan förlorade hon en stor del av traditionen som hjälpte henne under hennes senare utveckling. Här ingår också religionen vars andliga värde har förlorat sin specifika meningsgivande form. Nu har människan inga instinkter kvar som talar om för henne vad hon måste göra, och inte heller någon tradition som säger vad hon bör göra. Själv kan hon inte komma på vad hon vill göra. Risken är således stor att hon hemfaller åt konformism,¹³ vilket i sin tur leder till att hon förlorar sig själv.

En av de forskare som belyste den här problematiken är Ulf Sjödin, docent i religionsbeteendevetenskap. Han menar att dagens människa föds in i en kultur utan några givna ramar och tolkningar av livet. I stället möter hon en livsåskådningsmarknad där hon själv måste ”plocka ihop” sin egen trosföreställning. Det finns ingen ”censur”, utan alla ideologierna är legitimerade på samma villkor. Det finns ingen ideologisk monopolsituation som det var förut.¹⁴ Dagens människa är fri att forma sin livsmening precis så som hon vill.

Existentialisten Erich Fromm påvisar att friheten som den moderna människan utsätts för är på både gott och ont. ”Frihet från” är inte nödvändigtvis samma sak som en positiv frihet, nämligen ”frihet till något”, menar han. Den moderna människan är fri från frihetens yttre fiender, alltså gamla auktoriteter och tvång, men nya fiender har uppstått i form av inre hämningar. Nu styrs människan istället av anonyma auktoriteter, den allmänna meningen och

¹² Frankl, 1993, sid. 118, Frankl, 1990, sid. 29

¹³ Frankl, 1990, sid. 29, Frankl, 1993, sid. 118

¹⁴ Sjödin, 2001 sid. 74

det sunda förnuftet. Dessa hindrar människan att förverkliga den sanna friheten. Trots seger över de yttre hämningarna är människan fortfarande rädd att vara annorlunda, olik alla andra. Människornas yttre frigörelse har alltså inte samspelat med hennes inre frigörelse.¹⁵ ”Rätten att ge uttryck åt våra tankar har värde endast om vi är i stånd att tänka fritt.”¹⁶

Fredspristagaren Albert Schweitzer sade i sitt nobelpristal i Oslo 1952: ”Människan har blivit övermänniska ... Men övermänniskan med övermänsklig makt har inte nått upp till ett övermänskligt förnuft.”¹⁷

I den rådande existentiella frustrationen kompenseras många gånger viljan till mening med en vilja till makt och pengar, eller så tar den sexuella libidon över.¹⁸ I sin bok *Att ha eller att vara* belyser Fromm den här problematiken. Han skriver att det finns två motsatta livsorienteringar, att ha och att vara. Den dominerande orienteringen för dagens människa är att ha och att äga. I ägandets livsform är själva kärnan i varandet att ha. Pengar, ryktbarhet och makt har blivit det primära i tillvaron.¹⁹ Människor värderas utifrån vad de äger. Om man inte *har* någonting, *är* man ingenting. Marx skriver emellertid: ”Ju mindre man *är* och ju mindre man ger uttryck för sitt liv, desto mer *har* man och desto större är ens främlingskap i livet.”²⁰

En känsla av tristess är ett annat utspritt fenomen i det existentiella vakuumet som vi lever i. Boss befarar att långtråkigheten blir framtidens neuros, och enligt Fromm har den framtiden redan börjat. Den tyske filosofen Arthur Schopenhauer skrev att mänskligheten är dömd till att i all evighet pendla mellan nöd och tristess. Och, för västerlandets del verkar tristessen vara det största problemet.²¹

Vår samtid rymmer visserligen många paradoxer men den moderna människans förhållningssätt gentemot döden är en av de största absurditeterna. Trots det existentiella tomrummet och tristessen vill vi till varje pris förlänga livet, oavsett vilken kvalité det livet har.

¹⁵ Fromm, 1993, sid. 78

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Fromm, 1978, sid. 22

¹⁸ Frankl, 1993, sid. 19

¹⁹ Fromm, 1978, sid. 36

²⁰ Fromm, 1978, sid. 17

²¹ Frankl, 1993, sid. 118f, Frankl, 1990, sid. 29f

Med hjälp av avancerad medicinsk utrustning hålls mycket sjuka människor vid liv. Livsuppehållande åtgärder sätts även in för gamla människor som passerat 80-årsstreck - trots att deras liv har nått sitt slut. En armé av medicinska forskare försöker få fram livsförlängande medel så att vi kan överleva våra naturliga liv.²² Ju större framsteg människan gör inom vetenskapen, desto mer tycks hon frukta och förneka dödens realitet.

1.2 Cancer

Trots människans kamp att "förebygga" döden är denna ett oundvikligt faktum som kommer att drabba oss alla. I Sverige dör årligen omkring 91 700 människor. En av de vanligaste dödsorsakerna är cancer. Cancer förekommer i hela världen och drabbar människor i alla åldrar. Under de senaste decennierna har antalet cancerfall ökat markant. År 2003 diagnosticerades totalt 48 676 nya fall i Sverige. Det är ungefär dubbelt så många som år 1970. Man räknar med att mer än tio miljoner människor årligen insjuknar i hela världen och att sjukdomen orsakar drygt sex miljoner dödsfall per år. Man räknar också med att var tredje svensk någon gång under livet kommer att drabbas av cancer.²³

En av de orsaker som står bakom ökningen av antalet cancerfall är att vi blir äldre. Sannolikheten att drabbas av cancer ökar nämligen kraftigt med stigande ålder. År 2003 var 63 procent av alla som fick diagnosticerad cancer 65 år och äldre.²⁴

Samtidigt som antalet cancerfall har ökat har dödligheten i cancer minskat. Sedan 1960-talet har utsikterna till överlevnad förbättrats avsevärt. Detta beror på utveckling av diagnostiken och behandlingsmetoderna. Med hjälp av dagens avancerade utrustningar kan sjukdomen upptäckas i ett tidigt stadium, vilket är avgörande för ett lyckat behandlingsresultat. De moderna behandlingsmetoderna förbättras och förfinas hela tiden, vilket har lett till att ungefär hälften av alla cancerfall numera kan botas.²⁵

²² Jacobsen, 2000, sid. 107

²³ http://www.cancerfonden.se/upload/Dokument/Cancer%20i%20siffror/2005/totalsiffror_05.pdf

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

2. Syfte

En rad vetenskapsmän, tillhörande olika vetenskapsgrenar, har belyst frågan som rör den nya världsbildens verkan på livet. Många av dessa undersökningar visar tydliga kopplingar mellan det moderna tankesystemet, som till en stor del har uppstått som en följd av sekulariseringen, och den påtagligt ökade psykiska ohälsan i vårt samhälle. Som jag nämnde ovan har många av dagens människor svårt att strukturera sin livsmening. Dessa människor lever i en existentiell frustration som många gånger resulterar i ångest, depression, och ibland även självmord.

Det sägs emellertid att en människa dör så som hon har levat. Liv och död är två sidor av en och samma sak, nämligen den mänskliga existensen. Meningen med att leva och att dö hör därför ihop. Dessa två fenomen förutsätter varandra och tillsammans utgör de en helhet. Med tanke på detta kan dessa inte behandlas oberoende av varandra. De ska istället sammankopplas och betraktas i relation till varandra.

Syfte med den här undersökningen är således att undersöka hur vår samtid har påverkat människans syn på döden?

Frågor som undersökningen avser att besvara är:

Vilken innebörd har döden i vårt sekulariserade samhälle?

Hur påverkar människans syn på livet hennes syn på döden?

Hur handskas dagens människa med den konkreta dödsinsikten?

2.1 Metod / Avgränsning

Dödens inverkan på människan innefattar ett sammansatt problemområde som djupt berör hennes upplevelser av existentiell karaktär. Den kunskap som jag sökte i den här undersökningen är kvalitativ, specifik och deskriptiv. Med anledning av detta valde jag att använda mig av intervjuer som datainsamlingsmetod. Totalt fem intervjuer genomfördes med personer som genom sina arbeten kommer i kontakt med människor som har en diagnosticerad obotlig cancersjukdom. Två av respondenterna är präster inom svenska kyrkan, varav en av dem arbetar som sjukhuspräst. Två av de intervjuade är sjuksköterskor på

en onkologisk avdelning, medan en av respondenterna är kurator på en lungklinik. De utvalda respondenterna jobbar inom olika yrkesområden, vilket gör att de träffar patienterna/människorna i skilda sammanhang. Med tanke på detta tenderar undersökningens resultat att ge en mer nyanserad bild kring denna problematik.

Den ursprungliga tanken var att intervjua cancerpatienterna själva. Redan på ett tidigt stadium blev jag emellertid medveten om de etiska problem som uppgiften kan innebära. Av hänsyn till detta avstod jag från min ursprungliga tanke, men ser det fortfarande som en stor möjlighet till vidare forskning inom det här undersökningsområdet.

Att jag i den här undersökningen valde att utgå ifrån cancersjukas upplevelser kring döden och livet beror främst på att en cancersjukdom ofta innebär en jämförelsevis långdragen döendeprocess. Som döende befinner sig människan i livets gränsland, där relationen mellan liv och död tydliggörs.

Steiner Kvale beskriver den kvalitativa undersökningsintervjun som ett samtal som till strukturen liknar ett vanligt samtal, men samtidigt har för syfte att skapa förståelse för respondentens livsvärld och dennes relation till den.²⁶ Med tanke på den eftersökta kunskapens karaktär och Kvales teori i åtanke konstruerade jag intervjufrågorna så att de huvudsakligen var fokuserade på relationen mellan liv och död, men samtidigt var de öppna för information utöver det bestämda temat. Intervjuernas längd varierade betydligt från respondent till respondent, och tog mellan en halvtimme upp till två timmar.

Grunden för analysen av den insamlade informationen utgörs av den fenomenologisk hermeneutiska metoden. Metoden kombinerar två huvudvägar inom kvalitativ forskning, fenomenologi och hermeneutik. Fenomenologi är "läran om hur något visar sig, hur det framträder".²⁷ Metodens grunddrag är sökandet efter mening.²⁸ Hermeneutik innebär "tolkning av budskap",²⁹ och i och med det var den ett viktigt redskap för att förstå mitt undersökningsobjekt, nämligen människans situation. Martin Heidegger kallar den typen av hermeneutik för existentiell.

²⁶ Kvale, 1997

²⁷ Egidius, 1986, sid.55

²⁸ Frid, 2002, sid. 29

²⁹ Egidius, 1986, sid. 55

Med tanke på undersökningens karaktär ansåg jag att en kombination av de två undersökningsmetoderna var nödvändig. En av de forskare som lyfter fram nödvändigheten att kombinera dessa två metoder är Paul Ricœur. Han menar att det fenomenologiska sökandet förutsätter det hermeneutiska förmedlandet, och tvärtom.

3. Existensens struktur

Att på ett vetenskapligt sätt beskriva hur ett liv uppstår är inte svårt. Ett ägg blir befruktat av en spermie och bildar ett foster. Efter en viss tid, vanligen nio månader, i livmodern föds en människa. Den enkla teorin förklarar dock inte vad livet egentligen handlar om och hur det uppstår på ett djupare plan. Den problematiken har utgjort en gåta för människan sen tidernas begynnelse. I sitt sökande efter sanningen har hon många gånger tillgripit någon form av religiöst resonemang.³⁰

Trots att skapelseproblemen verkar vara tidlöst är livet ett faktum. Vi lever, vi existerar just nu. John Smidt Thompsen skriver att existens betyder att människan uppfattar sig själv som något självständigt existerande. Att existera betyder att stå fram från den omgivande världen. Människan kan inte betraktas som en oberoende och från omgivningen isolerad kropp. I existensen öppnar sig den enskilda människan för världen och världen öppnar sig för henne. De står alltså i beroenderelation till varandra. De bidrar till att konstruera varandra.³¹

Med tanke på att människan inte kan ställa sig bredvid världen och vara en oberoende åskådare till det som händer, kan hennes existens tolkas som ”vara i världen”. Martin Heidegger skriver att varande är allt som vi talar om, som vi menar och som vi förhåller oss till. Varande är också det och det sätt på vilket vi själva är.³² ”Vara i” innebär varaarten för något varande som befinner sig i något annat varande.³³

En av de existentiellt orienterade psykiatrerna som studerade existensens kärna är den amerikanske psykiatern Irvin Yalom. Han menar att det finns fyra grundvillkor som existensen vilar på. Dessa är: döden, isoleringen, meningslösheten och friheten.³⁴

– Döden är en oundviklig realitet som vi alla går till mötes. Vi existerar nu men kommer att dö en dag. Människan har dock en tendens att förtränga detta faktum. Det sägs av vi alla vet att vi ska dö, men det är få som tror på det. För de flesta av oss är *döden* någonting abstrakt, som dessutom bara händer andra. Självt upplever människan sig som osårbar. Den basala tilliten fungerar som en skyddsmekanism och tjänar en viktig funktion i en människans liv.

³⁰ Ryberg, 1992, sid. 35

³¹ van Deurzen, 1998, sid. 18

³² Heidegger, 1993, sid. 24

³³ Heidegger, 1993, sid. 79

³⁴ Davidsen-Nielsen, Leick, 1991, sid. 29

Livet skulle vara svårt att leva om vi ständigt vore medvetna om vår dödlighet. Oftast behövs det en våldsamt yttre händelse för att den vetskapen ska bli verklig för oss på ett emotionellt plan.³⁵

– Varje människa föds och dör ensam, men under resan mellan födelsen och döden har hon ett behov av att leva i en gemenskap med andra människor. Den gemenskapen är dock ytterst begränsad. Utanför den gemenskapen är hon ensam, speciell och olik alla andra. På det existentiella planet är människan således *isolerad*. Den oundvikliga ensamheten som den existentiella *isoleringen* innebär upplevs som frustrerande av de flesta människor.³⁶

– Människan lever i ett *meningslöst* universum där livet ibland uppfattas som absurt. Ett grunddrag hos människan är dock att konstruera mening av något som ter sig vara *meningslöst*.³⁷

– Människan är till stor del fri att strukturera och kontrollera sitt liv. Hon drabbas dock även av okontrollerbara händelser som kan utgöra ett hot mot hennes existens. Trots att händelser av sådan karaktär inte är påverkbara har människan fortfarande *frihet* att välja hur hon ska förhålla sig till dessa.³⁸

De fyra grundvillkoren utgör existensens struktur och sätter ramen för människans liv. De utgör en kraft som påverkar livet på alla plan. För Yalom är grundvillkoren av samma betydelse som sexualiteten för Freud. Att acceptera dessa villkor innebär att acceptera livet, och är således ytterst viktigt för människan. Ju öppnare hon är för dessa villkor desto bättre kan hon leva sitt liv.³⁹ Har människan emellertid inte förmåga eller mod att acceptera dessa kan hon utveckla neurotiska störningar.⁴⁰ Ångest exempelvis är alltid, enligt Yalom, ett symptom på att människan inte behärskar de försvarsmekanismer som är relaterade till döden, ensamheten, friheten och meningslösheten.⁴¹ En intressant anmärkning är att Freud hade en

³⁵ Davidsen-Nielsen, Leick, 1991, sid. 29

³⁶ Frankl, 1990, sid. 12, Davidsen-Nielsen, Leick, 1991, sid.29

³⁷ Davidsen-Nielsen, Leick, 1991, sid. 29

³⁸ Ibid.

³⁹ Jacobsen, 2000, sid. 32f

⁴⁰ Davidsen-Nielsen, Leick, 1991, sid. 29

⁴¹ Davidsen-Nielsen, 1997, sid. 38

annan uppfattning beträffande den mänskliga existensen och frågor kring denna. Han skrev att: ”Så snart man börjar fråga efter livets mening och värde, är man sjuk ...”⁴²

3.1 Livsmening

”Människans sökande efter mening utgör en primär kraft i hennes liv ... Denna mening är unik och specifik på så sätt att den måste sökas av individen själv och förverkligas av honom. Endast då får den en betydelse som kommer att tillfredställa hans egen vilja till mening”,⁴³ skriver Frankl. Meningen med livet är alltså en ytterst individuell upplevelse som växlar från person till person. Det som gör en människans liv meningsfullt kan upplevas som helt meningslöst av en annan person. Livsmening är dessutom inte någon orubblig företeelse utan växlar från dag till dag och från timme till timme för en och samma person.⁴⁴ Varje enskild stund i en människans liv är unik. De stunderna erbjuder henne unika möjligheter och ställer henne inför olika problem att lösa. Livsmeningen förändras således i anknytning till speciella situationer.⁴⁵

Lars Bergström, professor i praktisk filosofi, menar att ett liv har mening och är därmed meningsfullt, om det är intressant och behagligt för den människa som lever det. Det ska dessutom ha goda konsekvenser för henne själv eller andra som berörs. Utgår vi ifrån denna definition är ett meningsfullt liv detsamma som ett värdefullt liv, det vill säga ett liv värt att leva.⁴⁶

Psykologen Bo Jacobsen ger en annorlunda definition på begreppet livsmening. Han menar att ett liv är meningsfullt för en människa när hon kan se mönster och sammanhang i det. Ett meningsfullt liv betyder också, menar han, att människan upplever ett syfte med sina uppgifter och handlingar. Ett meningslöst liv innebär däremot att livet känns splittrat för den människa som lever det. Hon ser inte någon poäng med sina handlingar och med det som händer i hennes liv.⁴⁷

⁴² Frankl, 1990, sid. 11f, 42

⁴³ Frankl, 1993, sid. 110f

⁴⁴ Frankl, 1993, sid. 120

⁴⁵ Frankl, 1993, sid. 120, Frankl, 1990, sid. 14

⁴⁶ Bergström, 2004, sid. 49

⁴⁷ Jacobsen, 2000, sid. 14

Jacobsen gör vidare en distinktion mellan livsmening och livsmål. Livsmål är ett närbesläktat begrepp som ofta definieras på samma sätt som livsmening och därmed tilldelas samma betydelse. Livsmål är emellertid det en människa strävar efter, menar han. Livsmålen sätts ofta upp utifrån livsvärden, alltså den grunduppfattning människan har om vad hon anser är ett bra eller ett dåligt liv. Med tanke på detta säger livsmålen mycket om en persons kärna.⁴⁸

Den amerikanske psykologen Gordon W Allport särskiljer sex olika människotyper utifrån vad individen lever för: den teoretiska människan (lever för att söka kunskap och upptäcka sanning), den ekonomiska människan (lever för tingens nyttovärde), den estetiska människan (lever för tingens form), den politiska människan (intresserad av makt), den sociala människan (lever för samhörighet med andra människor) och den religiösa människan (tror på och vill förenas med något som ligger utanför det jordiska).⁴⁹

En rad psykologer har utarbetat olika teorier om huruvida människans livsmål och mening förändras på ett djupare plan under livets gång, eller om dessa håller sig oföränderliga.

Allport och Freud tillhör den skara som delar uppfattningen att givna konstellationer av intresse och livsmönster förblir konstanta genom hela livet.⁵⁰ Till skillnad från dem anser Frankl att meningen med livet förändras hela tiden, men aldrig upphör att existera. Enligt hans teori skiftar livsmeningen mellan tre olika sfärer, som han kallar för värden. Dessa är skapande värden, upplevelsevärden och inställningsvärden.⁵¹

De skapande värdena, eller den skapande verksamheten, går ut på att utföra en handling och åstadkomma något. Denna typ av värde har en expansiv karaktär. Upplevelsevärden har däremot en receptiv karaktär och förverkligas genom att införliva värdet med sig själv. Upplevelsevärden består alltså i att öppna sig för intryck. Frankl finner den typen rikedom på mening som väldigt värdefull för människan.⁵²

Ibland kommer livet till en punkt då det varken är skapande eller upplevelserikt. Det innebär emellertid inte att det inte har någon mening. När människan ställs inför en orubblig situation

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Jacobsen, 2000, sid. 18f

⁵⁰ Jacobsen, 2000, sid. 22

⁵¹ Frankl, 1993, sid 122

⁵² Frankl, 1990, sid. 81f

som hotar hennes existens aktualiseras inställningsvärdet. Människan ställer sig in på begränsningar av möjligheter, vilket inkluderar även lidande. Just hennes sätt att förhålla sig till dessa begränsningar öppnar nya värdeomåner. Människan får en chans att uppfylla den djupaste meningen, nämligen meningen med lidandet. I samma ögonblick som lidandet får en mening upphör den att vara ett lidande, anser Frankl.⁵³

⁵³ Frankl, 1993, sid. 123f, Frankl, 1990, sid.82

4. Sjukdomsproblemet

Att drabbas av en livshotande sjukdom, i synnerhet cancer, betyder en genomgripande störning i den drabbade människans liv. En sådan sjukdom sätter vår fysiska hälsa såväl som vårt psykiska välbefinnande på spel. Kroppen får sin egen vilja och människan tappar kontrollen över den. Den upplevs inte längre som en vän utan som en fiende.⁵⁴

En sådan situation har ofta till följd att människans självförtroende och trygghetskänsla rasar samman. Personens handlingsmöjligheter och kontakt med omvärlden blir begränsad. Förutom det omedelbara tillståndet och engagemanget påverkar en cancersjukdom, speciellt en obotlig sådan, även individens framtida liv. Möjligheten att uppnå sina framtidsmål blir inskränkta. På det viset blir sjukdomen ett hot både mot kroppen och personen själv.⁵⁵

Som jag nämnde tidigare i texten botas ett stort antal cancersjukdomar framgångsrikt idag. Ungefär lika stor del leder fortfarande dock till döden. Även då när sjukdomen är obotlig finns det en rad behandlingsmetoder, som både lindrar symptomen och förlänger livet. Livet som sjuk är emellertid på många sätt olik det livet som människan lever som frisk. När hon blir sjuk förvandlas hennes värld, som hon före sjukdomen har varit hemma i, av en annan värld.⁵⁶ Människan tvingas lida en rad förluster vilket utgör en stor påfrestning för den drabbades fysiska och psykiska välbefinnande.

– *Förlust av kroppen* är en svår påfrestning för jagupplevelsen. Det är den egna kroppen som utgör grunden för ens personlighet. En obotlig cancersjukdom, men även de olika behandlingsmetoder som den drabbade genomgår, har ofta till följd att kroppen förändras. Den kroppsliga förändringen sårar människan på det djupaste planet. Dessutom leder en sådan sjukdom till döden, den absoluta förlusten av kroppen, vilket innebär en sorgupplevelse.⁵⁷

– *Förlust av självkontroll* är en annan svår förlust som den cancersjuka människan tvingas lida. Den sviktande fysiska såväl som psykiska kraften gör att hon blir beroende av andra på

⁵⁴ Jacobsen, 2000, sid.71, 76f

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Jacobsen, 2000, sid. 78

⁵⁷ Cullberg, 2000, sid. 108f

ett sätt som hon inte var som frisk.⁵⁸ Maktlösheten är den faktor som för en stor del människor är svårast att acceptera.

– *Förlust av identiteten* är något som upplevs av många patienter som kommer in i den stora sjukvårdsapparaten. De väsentliga faktorerna, som exempelvis hemmiljö, egna kläder, fotografier och så vidare, som normalt stärker ens identitetskänsla ersätts plötsligt av en sjukhusmiljö. Den redan svaga människan reduceras ofta till ett nummer, vilket ytterligare försvagar hennes jagupplevelse.⁵⁹

– *Förlust av medmänniskor* är en smärtsam förlust för den cancerdrabbade människan. Genom sin egen död tvingas hon bryta band till alla sina närstående medmänniskor. Tanken på att skiljas från sina nära och kära innebär en stor sorgupplevelse.⁶⁰

– *Förlust av livsinnehåll* eller livsmening är en direkt följd av den förlorade tillvaron som människan hade skapat före sin sjukdom. Många av de saker som gjorde hennes liv innehållsrikt och sammanhängande tvingas hon plötsligt sluta med.⁶¹

– *Ensamheten* är påtaglig när döden närmar sig. Det sägs att vägen mot döden är den ensammaste vägen en människa kan gå. Även om den döende är omgiven av andra människor måste hon ta det sista steget ensam. Vi föds och vi dör ensamma.⁶²

– *Skuld- och skamkänsla* förekommer hos de flesta svårt sjuka och döende människor. Oftast uppfattar de sig själva som en börda för andra, vilket skapar en skuldkänsla. En känsla av skam uppstår hos den sjuka människan när hon känner att hon har brutit mot omgivningens normer och värderingar. Den känslan är starkt förknippad med omgivningens reaktioner på den drabbades situation.⁶³

⁵⁸ Cullberg, 2000, sid. 109

⁵⁹ Cullberg, 2000, sid. 109

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Cullberg, 2000, sid. 109

⁶³ Cullberg, 2000, sid. 110

4.1 Sjukdomskrisen

Hos de flesta människor väcker ordet cancer en känsla av fruktan. En cancersjukdom hotar människans fysiska existens, sociala identitet och trygghet samt hennes basala tillfredsställesemöjligheter.⁶⁴ En cancerdiagnos skapar således en oro hos den drabbade människan. Den oron resulterar många gånger i en djup psykisk kris. Vilken intensitet ska krisen ha beror främst på den drabbades subjektiva upplevelse av sjukdomen, samt omgivningens reaktioner och attityder. Johan Cullberg, docent i psykiatri och psykoanalytiker, skriver att vårt liv är en lång serie av psykiska kriser,⁶⁵ och döden är den största krisen en människa har att möta.⁶⁶ ”Med döden må man umgås seriöst”, menar Kierkegaard, ”den menar allvar”.⁶⁷

En cancersjukdom medvetandegör människan om hennes egen dödlighet. Den tar illusionen om hennes egen odödlighet och kontroll ifrån henne. Sjukdomen konfronterar henne med samtliga livets grundvillkor, som människan vanligen förtränger, på en och samma gång. Den utmanar det sammansatta existentiella dilemmat som innebär:

döden - utan att överväldigas av dödsångest

friheten – utan att drabbas av ångest inför förändringar och ansvar

ensamheten – utan att överväldigas av en skräckfylld känsla av övergivenhet

meningslösheten – utan att förlamas av kontrollförlusten.⁶⁸

4.2 Kriser skapar möjligheter

En psykisk kris utgör en stressbelastning för den cancerdrabbade människan. Den kan innebära en inkörsport till ett livslångt psykiskt lidande, men den kan också vara en förutsättning för utveckling och självkänedom.⁶⁹ Den tyske psykologen Otto F Bollnow skriver att en kris höjer människan över hennes tillstånd som naturvarelse och gör henne till ett verkligt själv. Kriser är således, ur ett existencialistiskt perspektiv, bra för människan. Att

⁶⁴ Cullberg, 2000, sid. 15, 117

⁶⁵ Cullberg, 2000, sid. 7

⁶⁶ Kübler – Ross, 1987, sid. 27

⁶⁷ Christoffersen, Gamborg, 1997, sid. 7

⁶⁸ Davidsen-Nielsen, 1997, sid. 39

⁶⁹ Cullberg, 2000, sid. 7

lära sig hantera kriser är dessutom en viktig livsuppgift. Kriser hör till livet och är en väsentlig del av detta.⁷⁰

En obotlig cancersjukdom berör människan på hennes djupaste plan. Den tvingar henne till ett känslodjup som normalt ligger utanför hennes medvetande.⁷¹ Mötet med det existentiella djupet öppnar nya dimensioner och ger livet en annan innebörd. Från att vara någonting som tas för givet förvandlas livet till en dyrbar gåva.

En sjukdom som leder till döden konfronterar människan med det meningslösa: ”Varför just jag?” Hon får en känsla att hon är fången i en meningslös tillvaro. Det finns dock en utspridd tanke inom den existentialistiska världen, nämligen att människan kan lära sig att leva först när livet har blivit meningslöst.⁷²

I en artikel om gruppterapi med cancerpatienter i slutstadiet skrev Yalom 1977: ”Vi är inte ironiska när vi säger att cancer botar neuroser ... Om och om igen hör vi patienter säga: ”Varför skulle vi behöva bli alldeles nedbrutna av cancer för att lära oss att värdesätta och uppskatta livet.”⁷³

Det sägs att vi alla vet att vi en dag ska dö, men det är bara få som verkligen tror på det. En cancerdiagnos får just människan att börja tro på sin egen dödlighet. Paradoxalt nog är det kanske först då hon kan se det väsentliga i livet, någonting som har varit dolt för henne under de vardagliga oväsentligheterna. Den schweiziska psykiatern Elisabeth Kübler-Ross skriver att döden kan ge nyckeln till livets dörr.⁷⁴ En stor del av våra liv passerar obemärkt. ”Alla dessa dagar som kom och gick – inte viste jag att det var mitt liv”,⁷⁵ lyder en strof ur en känd dikt som Marianne Davidsen-Nielsen nämner i sin bok *Bland lejon*. En dödlig sjukdom påminner alltså människan om hennes död, men den påminner henne även om hennes liv.

En sjukdom som leder till döden sätter människan i en orubblig situation som hon inte kan förändra. Hon har emellertid kvar friheten att själv välja hur hon ska förhålla sig till den nya situationen. Antingen omformulerar hon sin livsmening och anpassar den till det nya läget,

⁷⁰ Jacobsen, 2000. sid. 37

⁷¹ Davidsen-Nielsen, 1997, sid. 126

⁷² van Deurzen, 1998, sid. 208

⁷³ Davidsen-Nielsen, 1997, sid. 18

⁷⁴ Davidsen-Nielsen, 1997, sid. 122

⁷⁵ Ibid.

eller så förnekar hon sjukdomen och håller fast vid den gamla livsmeningen. Valet är inte lätt. Vågar hon inte släppa taget om ”hur det var” tar lidandet över, men även det kan till en början vara tryggare än betala förändringens pris. Det innebär då att människan flyr undan de faktiska omständigheterna och inte accepterar dessa som basen för sin existens. På så sätt lever hon på falska grunder och avskärs från sin egen grund.⁷⁶ Vågar hon däremot släppa taget om det som var uppstår ett nytt hopp i den nya situationen.⁷⁷

En förvånande stor del människor tar det steget, nämligen släpper taget om ”hur det var”. Förr eller senare bryter livets egna krafter fram som en strävan efter att konstruera en ny livsmening. Människan lyckas många gånger att acceptera sin sjukdom, men även att finna en positiv mening med denna.⁷⁸ Det sägs att i sorgen över det man riskerar att mista ligger fröet till glädjen över det man har.

Att vara döende är också att vara en levande människa som existerar och tar del av den mänskliga samvaron. Själv har man också en nutid och ett förflutet, dock en begränsad framtid.⁷⁹ Den nya livssituationen kräver att människan omprioriterar sina önskemål i livet, med stor fokus på nuet. En ny, till situationen anpassad, mening med tillvaron uppstår när människan finner många av de gamla livsmålen som meningslösa och värdelösa. Dessa mål kanske inte ens var hennes egna, utan någonting som påtvingades från omgivningen.

Kierkegaard, Nietzsche och Heidegger har en gemensam tanke, nämligen att människan följer massan, flocken, och anpassar sig till den utan att vara sig själv.⁸⁰ När sjukdomen tvingar henne till livets tröskel blir det hennes sista chans att skaffa sig en mer autentisk tillvaro där hon blir sannare mot själv.⁸¹ Livet kan således få sin yttersta mening i själva bortdöendet. Och när fallet är så, bestrider en sådan situation den populära teorin om att kropp och själ hänger samman. Så kan det visserligen också vara, men inte nödvändigtvis. Själens kan känna sig mer levande än någonsin i en döende kropp, samtidigt som och den kan vara livlös i en frisk kropp.⁸²

⁷⁶ Jacobsen, 2000, sid. 55

⁷⁷ Davidsen-Nielsen, 1997, sid. 44, 88f

⁷⁸ Jacobsen, 2000, sid. 62f

⁷⁹ Christoffersen, Gamborg, 1997, sid. 50

⁸⁰ Jacobsen, 2000, sid. 170

⁸¹ Jacobsen, 2000, sid. 64

⁸² Davidsen-Nielsen, 1997, 48

5. Döden

Att vara döende är en av de svåraste situationerna en människa kan befinna sig i. Döende skulle dock inte ha varit ett problem om det inte vore för att det leder till döden.⁸³ En naturlig fråga som följer resonemanget är: Varför är det ett problem att dö? Döden är nämligen en naturlig del av livet. Det sägs att allt är relativt, men det faktum att alla som har fötts också kommer att dö tillhör den absoluta sanningen.

Om frågan om livet är en svår fråga då är frågan om döden ett mysterium. Rent fysiskt är det inte svårt att förklara den kroppsliga döden, även om det råder delade meningar om under vilka betingelser man är död. Diskussionen handlar huvudsakligen om hjärtdöd respektive hjärndöd, men det ska jag inte gå in på i det här arbetet. Den svåra, den egentliga, frågan i sammanhanget handlar istället om den personliga döden. Svaret på den frågan har säkerligen varit det mest eftersökta svaret genom tiderna. Människan har dock aldrig kunnat få någon klarhet i den gåtan. De närmaste hon har kommit det svaret är de nära-döden-upplevelsorna som en del människor har upplevt. Men dessa upplevelser säger väldigt lite, för att säga ingenting, om tillståndet som följer efter döden eftersom de fortfarande handlar om tillståndet ”nära döden”.⁸⁴

Mysterium kring döden har skapat ett stort utrymme för spekulationer. Resultaten har blivit oändligt många föreställningar om vad döden egentligen är och vad det är som finns på ”den andra sidan”, om det nu finns någonting. De tre huvudaktörerna inom diskussionsarenan är: ateismen, de västerländska religionerna och de österländska religionerna, varav de tre huvuduppfattningarna om döden.⁸⁵

Ateismen, eller materialismen, likställer medvetandet med kroppen och betraktar det som fysiska processer. Enligt det ateistiska synsättet uppstår människan genom befruktning och förintas helt efter döden, vilket innebär att hon inte överlever sin kroppsliga död. Enligt det synsättet är alltså döden ett definitivt slut på existensen. Många människor har svårt att acceptera den teorin, som är en utbredd tanke i vår sekulariserade världsdel.⁸⁶

⁸³ Bergström, 2004, sid. 17

⁸⁴ Bergström, 2004, sid. 15

⁸⁵ Döden är livsviktig – en film av Annika Dopping – Media för kunskap och nöje – SVT, del. 3 – Hur kan vi dö gladare? Vad händer efter döden?, 2002

⁸⁶ Ibid.

Enligt de österländska religionerna deltar allt som är levande i ett kretslopp som består av födelse, förintelse och återfödelse. Nuvarande liv är bara en länk i en lång kedja av olika existenser. Det finns ingen första början och ingen sista slut.⁸⁷

Enligt de västerländska religionerna, där förutom kristendom och judendom även islam idémässigt räknas in, uppstår själen och kroppen vid befruktningen. Sedan lever människan, till skillnad från de österländska religionernas tankesätt, bara en gång på jorden. Döden innebär emellertid inte någon absolut slut på hennes existens. Hon överlever sin kroppsliga död och övergår från det ändliga till det eviga livet, i himmelen eller helvetet beroende på hur hon har levt sitt liv på jorden. Bli hon straffad eller belönad för sitt jordiska liv bestäms av Gud som tillhör den andra världen.⁸⁸ Koranen står: ”från Gud och tillbaka till Gud”.⁸⁹

Det finns en påtaglig skillnad mellan det religiösa och det ateistiska sättet att se på döden. Medan religionerna marginaliserar kontrasten mellan liv och död, tydliggör ateismen denna.

De tre förklaringsmodellerna är emellertid bara föreställningar, och föreställningar leder inte automatiskt till verkligheten. Alla dessa teorier kan vara sanna, men behöver inte alls vara det. Kanske är det väldigt annorlunda. Läkaren och författaren Deepak Chopra menar att människan är rädd för döden just därför att hon inte vet någonting om den. Det är det okända hon egentligen är rädd för, menar han.⁹⁰ All mysterium kring döden har haft till följd att människan har utvecklat en fruktan för den. Det finns alltid ett spänningsfält mellan döden och människans inneboende dödsångest. Men, så länge döden är fienden är livet en kamp.⁹¹ Och, en väsentlig anmärkning i sammanhanget är att inget levande kan vinna över döden.

⁸⁷ Döden är livsviktig – en film av Annika Dopping – Media för kunskap och nöje – SVT, del. 3 – Hur kan vi dö gladare? Vad händer efter döden?, 2002

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Hedin, 1999, sid. 263, Döden är livsviktig – en film av Annika Dopping – Media för kunskap och nöje – SVT, del. 3 – Hur kan vi dö gladare? Vad händer efter döden?, 2002

⁹⁰ Hedin, 1999, sid. 263, Döden är livsviktig – en film av Annika Dopping – Media för kunskap och nöje – SVT, del. 3 – Hur kan vi dö gladare? Vad händer efter döden?, 2002

⁹¹ Davidsen-Nielsen, 1997, sid. 23

6.1 Den institutionaliserade döden

Döden har alltid varit en obehaglig och skrämmande företeelse för människan.⁹² Den har sedan tidernas begynnelse engagerat henne på många sätt.⁹³ Antropologiska och religionshistoriska studier påvisar att människans sociala och kulturella liv i alla tider och till en stor del alltid handlat om att ta itu med okontrollerbara händelser som döden är.⁹⁴ Frukten för döden ter sig således vara ett universellt fenomen.⁹⁵ Den har dock blivit bemött på olika sätt i olika kulturer och tidsepoker. Olika värderingar och normer har lagts på begreppet död.⁹⁶

En av de skribenter som belyste döden i en rad av sina böcker är Elisabeth Kübler-Ross, som under många år har arbetat med döende patienter. I sin bok *Samtal inför döden* skriver hon att människan aldrig har haft svårare att acceptera döden än idag, och orsakerna till detta är många. Hon menar att i likhet med samhället har även döden blivit mekaniserad, avhumaniserad och framför allt institutionaliserad.⁹⁷ Döendet har flyttat rumsligt från hemmet till sjukhuset eller andra inrättningar. Fram till 1950 avled i Sverige majoriteten av befolkningen i hemmen.⁹⁸

I den gamla samhällsstrukturen, där människorna var intimt beroende av varandras solidaritet och stöd, utvecklades tydliga mönster för hur döden skulle bemötas.⁹⁹ Döden inträffade alltså i ett sammanhang som präglas ett kollektivt medvetande. I en sådan miljö hade döden en låg grad av individualism.¹⁰⁰

I takt med samhällsomvandlingen försvann de informella hjälpstrukturerna i form av grannhjälp, släktingar, vänner och så vidare, och ersattes av en formell hjälpstruktur representerad av sjukvårdsapparaten och socialtjänsten.¹⁰¹ Resultatet blev att i slutet av 1980-talet avled 90 procent av människorna på sjukhus eller någon annan institution,¹⁰² och så är det fortfarande. Den döda kroppen iordninggörs i regel av sjukvårdspersonalen så att de

⁹² Kübler - Ross, 1987, sid. 12

⁹³ Kide, 1985, sid. 23

⁹⁴ Cullberg, 2000, sid. 11

⁹⁵ Kübler - Ross, 1987, sid.14

⁹⁶ Kide, 1985, sid. 23

⁹⁷ Kübler – Ross, 1987, sid. 16

⁹⁸ Frid, 20002, sid.11

⁹⁹ Cullberg, 1992, sid. 12

¹⁰⁰ Sahlberg Blom, 2001, sid. 9

¹⁰¹ Cullberg, 2000, sid. 12f

¹⁰² Frid, 2002, sid. 11

anhöriga kan ta ett kort farväl av den avlidne.¹⁰³ Den rollen som präster hade i samband med döden övertogs alltså av läkare, psykologer och annan sjukvårdspersonal. Döden reducerades således från att vara en andlig händelse till en biologisk företeelse.¹⁰⁴ En sådan utveckling förvandlade döden till ett individuellt projekt.¹⁰⁵

Det förändrande förhållningssättet gentemot döden har lett till att vår samtid förnekar döden. I stället för att se den som det starkaste motivet för livet har vi förträngt denna. Men de bortträngda elementen upphör inte att existera av den enkla anledningen av att människan har förlorat dem ur sikte. Dessa ändrar istället sin form från att vara en rationell företeelse till att bli irrationell. Som sådana gör de sig påmind under hela livet. Erich Fromm menar således att den rådande fruktan för döden egentligen har en illegitim tillvaro bland människor.¹⁰⁶

Det irrationella förhållningssättet till döden har lett till att den har blivit tabu för den moderna människan. Den passar helt enkelt inte i den västerländska civilisationens tankesätt. Varje diskussion kring döden uppfattas ofta som morbida. Ett exempel på detta är att vi försöker skydda barn från allt som har med döden att göra.¹⁰⁷

Men, det är snarare vår rädsla det handlar om. Den schweiziske psykiatern Medard Boss menar att barn oftast inte är rädda för döden, därför att de uppfattar sig själva som delar av en större helhet. De har därför lättare att släppa taget om livet, om det måste ske, och överlåta sig till döden. Det är först i puberteten dödsfruktan skapas, i takt med att den unga människan börjar betrakta sig som en oberoende och avgränsad individ.¹⁰⁸

Ett annat exempel på hur döden undviks i vår kultur är de mångtaliga termerna som finns för den. Pär Kide skriver att det finns ungefär 40 olika synonymer för själva ordet döden.¹⁰⁹ Allt detta för att hålla döden på avstånd. När människan till sist ställs inför det oundvikliga och inser att det inte går att fly från döden upplever hon detta som ett nederlag,¹¹⁰ och inte som ett av livets villkor som hon måste acceptera för att kunna leva ett bra liv.

¹⁰³ Cullberg, 1992, sid. 12

¹⁰⁴ Frid, 2002, sid. 11

¹⁰⁵ Sahlberg Blom, 2001, sid. 9

¹⁰⁶ Fromm, 1993, sid. 182

¹⁰⁷ Kübler – Ross, 1987, sid.15

¹⁰⁸ Jacobsen, 2000, sid. 117

¹⁰⁹ Kide,1985, sid. 23

¹¹⁰ Christoffersen, Gamborg, 1997, sid. 10

7. Undersökningsresultat

Samtliga av respondenterna har en relativt lång arbetslivserfarenhet bakom sig. Emma är utbildad socionom och har arbetat som kurator sedan 1996, därutav de sista fyra åren på en lungklinik. Hon har även gått en påbyggnadsutbildning inom socialbehandlingsarbete. Alex prästvigdes 1991 och sedan dess har han arbetat som präst inom olika församlingar i olika städer i Sverige, men även utomlands. Förutom prästutbildningen har han ett års utbildning inom pedagogik. Anna har arbetat som sjuksköterska i 17 år, och har uteslutande jobbat med cancerpatienter. Förutom sjuksköterskeutbildningen har hon en vidareutbildning inom cancervården. För sin kompetens, både den yrkesmässiga och den mänskliga, har hon utsetts av Cancerfonden för årets sjuksköterska för 2005. Nicklas är utbildad sjukskötare och har arbetat sedan 1978. I likhet med Anna har även han arbetat enbart inom cancervården. Peter har arbetat som präst, huvudsakligen inom sjukvården, i 29 år. Förutom universitetsutbildningen för präster i den svenska kyrkan har han ytterligare två utbildningar. Den ena är inriktad på prästarbete inom sjukvården och den andra är en samtalsutbildning.

7.1 Liv och död

Livet börjar med födelse och slutar med döden. Dessa två företeelser utgör en förutsättning för existensen. Samtliga respondenter påpekar således att liv och död bör accepteras på samma villkor. Kan människan inte finna sig i att hon en dag ska dö, kan hon inte heller finna sig i livet.

Frågan om liv och död kräver mycket eftertanke och reflektioner, menar Alex, men tillägger att dessa två fenomen onekligen utgör en helhet där de hela tiden påverkar varandra. Liv och död kan inte betraktas som två skilda fenomen som existerar oberoende av varandra, anser han.

Emma och Nicklas delar Alex' uppfattning. De betonar vikten av att kunna se på döden som en naturlig del av tillvaron, men också som en motivation för livet. Emma anser att en människa som inte kan acceptera dödens realitet inte heller kan acceptera livet. Accepterar människan däremot att hon en dag ska dö kan hon på ett bättre sätt leva sitt liv, menar hon. Människan kan ta livet på allvar först när hon har tagit döden på allvar, motiverar Nicklas sitt resonemang.

Peter konstaterar inledningsvis att döden fortfarande är hundra procentig bland allt som är levande, och som sådan är den alltid en möjlighet. Därför är det livsviktigt att kunna acceptera den som en oundviklig realitet. Han menar att liv och död alltid påverkar varandra, men hur den påverkan yttrar sig är väldigt individuellt. Å ena sidan kan vetskapen om den egna dödligheten berika en människas liv. Medveten om att hon en dag kommer att dö kan göra att hon tar tillvara på tiden och upplevelser på ett bättre sätt. De flesta människor lever nämligen långa stycke av sina liv som om de ska leva för alltid, menar Peter. Å andra sidan kan tanken på döden leda till fruktan för livet, anser han. En del människor upplever tanken på sin egen död som skrämmande. Den rädslan kan vara så intensiv att dessa människor inte vågar leva livet. Deras liv blir således oerhört begränsade. En människa med en sådan inställning till döden, och i och med detta även livet, kan själsligt dö långt före sin fysiska död. Hur en människa förhåller sig mot dödens realitet har således en stor betydelse för hur hon ska förhålla sig gentemot livet, menar Peter

7.2 Att stå inför döden

Sjukdom är en motpol till hälsa, och en annan realitet som människan ibland tvingas konfrontera. Sjukdom och lidande tillhör livet nästan på samma sätt som döden. Det är inte många människor som håller sig friska genom hela livet. Förr eller senare drabbas många av någon, mer eller mindre allvarlig, sjukdom. Att drabbas av en dödlig sjukdom räknas som den största livskrisen en människa kan möta. Den principiella kunskapen, att vi alla en gång ska dö, förvandlas till en konkret insikt, nu ska jag snart dö. Den konkreta dödsinsikten sätter hela tillvaron på spel. När människan ställs ansikte mot ansikte med sin egen död är tiden inne för henne att granska sitt liv. Döden bekräftar på det sättet livet och blir dess egen spegel.

Att vara döende är en orubblig situation som människan inte kan förändra, och på det viset är hon begränsad. Yalom menar emellertid att människan alltid har den friheten att själv välja hur hon ska förhålla sig till den situation hon ej kan förändra. När hon inte kan förändra läget kan hon förändra sig själv. Som jag skrev tidigare i arbetet är förändringen på det personliga planet en förutsättning för att människan ska kunna leva hoppfullt med en dödlig sjukdom.

Varje människa är en enskild individ som uppfattar livet och förhåller sig gentemot dess fram- och motgångar på olika sätt. Emma menar således att det är ytterst individuellt hur den

konkreta dödsinsikten påverkar och förändrar en människa och hennes livsmål och mening. För en del människor blir den förändringen påtaglig, medan en del fortsätter att värdera saker på samma sätt som före sjukdomen. För de människor som genomgår den förändringen får livet oftast en mer värdefull innebörd där varje dag blir uppskattad på ett annat sätt. Vetskapen om döden leder alltså hos en del människor till att de börjar leva mer intensivt i nuet, menar Emma.

Den uppfattningen delas även av de övriga respondenterna. Anna menar exempelvis att livsmål och mening förändras genom hela livet. Parallellt som livet förändras så förändras även det vad man lever för, menar hon. Den förändringen kan vara väldigt påtaglig i samband med en sjukdom som konfronterar människan med hennes egen död. Människan tvingas reflektera över sitt liv utifrån ett, för henne nytt, perspektiv. Mycket av det som hon har levt för före sin sjukdom finner hon nu kanske som oväsentligt. Oftast är det de materiella föremålen som blir betydelselösa. En del människor gör sig till och med av med sina materiella saker när de inser att de kommer att dö. Det betraktar Anna som ett led i att ta farväl av livet.

Vanligen utgör de materiella tingarna ett vanligt samtalsämne bland människor, speciellt i dagens samhälle som är ”att ha”-orienterat. Anna och Nicklas har emellertid märkt att de patienter som de träffar genom sitt arbete istället pratar om upplevelser och umgänge med sina nära och kära. Fokus flyttas alltså från ”att ha” till ”att vara”. Många av deras patienter säger exempelvis att det är absurt att man ska behöva drabbas av cancer för att kunna inse det väsentliga i livet, nämligen relationer och upplevelser. Nicklas förklarar detta med att människan oftast är upptagen med framtidsplaner och inte märker att hon lever i nuet. Blir hon dock påmind om dödens realitet blir hon också påmind om livet, menar han. För de människor som får den insikten kan en dödlig sjukdom, ur det existentiella perspektivet, även ha även en positiv konsekvens. De kan nämligen börja leva ett mer autentiskt och intensivt liv, menar Nicklas. Så här långt kan respondenternas erfarenheter ge stöd åt Frankls teori om att livet kan få sin yttersta mening genom själva bortdöende.¹¹¹

Emma och Nicklas påpekar vidare att det är långtifrån alla som kommer till den positiva insikten. En del människor kan inte acceptera sin sjukdom och sin död. Den intensiva

¹¹¹ Frankl, 1990, sid. 132

ångesten inför döden omöjliggör för dessa människor att reflektera över sin tillvaro, och att eventuellt finna en mening i sin nya situation. Båda har bevittnat hur människor, i stället för att utvecklas på det existentiella planet, blir fångna i en förlamade ångest som tar all energi. Många av dessa människor slutar leva själsligt den dagen de får sin cancerdiagnos. Livet kan alltså visserligen få sin yttersta mening i själva bortdöende, men det kan också förlora all sin mening i samband med den densamma.

Peter betonar vidare att ”den positiva meningen”, som en del människor tydligen kan finna i en svår sjukdom, kan tolkas på olika sätt. Den positiva meningen kan egentligen vara ett skydd från den existentiella, psykiska och sociala smärtan som en livshotande sjukdom oftast har som följd. En del människor upplever att de måste lära sig att hitta en positiv mening med sin svåra situation. De eventuella positiva känslorna som uppstår under sådana omständigheter kan då inte betraktas som genuina, eftersom de är påtvingade av den drabbade själv, eller av omgivningen. Den falska övertygelsen om att det finns något positivt med sjukdomen och lidandet kan då stå i vägen för bearbetning av de egentliga känslorna. Dessa känslor är vanligen vrede, sorg och besvikelse. Många drabbade människor upplever exempelvis att livet är orättvist. De drar alltid en parallell mellan sitt ”korrekta” sätt att leva med de, ur deras synvinkel, omoraliska, elaka och brottsliga människorna som får leva ett friskt och långt liv.

Vidare diskuterar Peter huruvida den eventuella förändringen på det personliga planet verkligen händer på ett djupare plan. Han har den uppfattningen att en cancerdiagnos framkallar ett känslomässigt kaos hos den drabbade människan, där hon inte kan känna igen sig själv. Det kan då tolkas av henne själv att hon har blivit helt förändrad. Hon upplever många gånger att hon har blivit någon annan. Den typen av förändring tror dock inte Peter är möjlig. Han menar att dessa upplevelser snarare är ett resultat av människans oförmåga att identifiera de riktiga känslorna. När det känslomässiga kaoset blir mindre kaotiskt börjar människan känna igen sig själv igen. Han ansluter sig alltså till Freuds teori om att givna konstellationer av intresse och livsmönster förblir konstanta genom hela livet.

Vidare diskuterar Peter huruvida den personliga förändringen verkligen är en förändring eller om det handlar om att anpassa sig till den givna situationen. Peter menar att en svår sjukdom innebär en genomgripande förändring av tillvaron, vilket begränsar människans perspektiv och möjligheter, från att exempelvis åka till fjällen till att komma ut på balkongen. I takt med

dessa inskränkningar av möjligheter förändras även människans livsmål och mening. Dessa anpassas helt enkelt till de begränsningar som sjukdomen har skapat, menar han. Den förändringen är således, enligt Peter, en anpassning och inte en fundamental personlighetsförändring.

Alex menar att frågan som rör personlighetsförändringen aktualiserar den eviga diskussionen om arv och miljö. Men, vi är både arv och miljö, menar han. Han ger alltså stöd åt Freuds teori om personlighetens oförändlighet, men han stödjer även Jung och Frankl i deras teorier om att människan förändras genom hela livet. Den ena teori behöver nödvändigtvis inte utesluta den andra, menar Alex.

Utifrån respondenternas svar framgår det alltså att det är ytterst individuellt huruvida en människa och hennes livsmål och mening påverkas av en sjukdom som konfronterar henne med den konkreta dödsinstinkten. Det finns tydligen en rad olika beteendemönster som människan kan uppvisa i en sådan situation.

Att vi reagerar på den konkreta dödsinsikten på olika sätt beror, enligt min åsikt, på den enkla anledningen att vi faktiskt är olika. Vi lever våra liv på olika sätt och vi dör på olika sätt. Utgår vi ifrån Bergströms och Jacobsens teori om meningsfullheten, som jag presenterade tidigare i texten, är det uppenbart att vissa människors liv är mer meningsfulla än andras. Anknyter vi det resonemanget till teorin om att meningen med att leva påverkar meningen med att dö ligger det nära till hands att dra den slutsatsen att även vissa bortdöende är mer meningsfulla än andra.

Tidigare i texten presenterade jag Allports teori där han indelar personlighetstyper i sex olika kategorier, beroende på vad människan lever för. Utgår vi från den teorin finns det alltså en mångfald av personlighetstyper bland människosläktet. Människor som står inför döden är fortfarande levande människor, vilket innebär att en sådan mångfald måste finnas även bland dem. Sjuka människor är alltså ingen homogen grupp, utan en grupp människor med olika intressen och värderingar precis på samma sätt som friska människor

Peter lyfter fram en i sammanhanget intressant fråga, nämligen huruvida en personlighet överhuvudtaget kan förändras. I sitt synsätt om personlighetsförändringen stödjer han Freuds teori om att personligheten inte kan förändras i grunden. Alex däremot anser att människan är

både arv och miljö och stödjer både Freud i hans resonemang, men även Frankl och Jung i deras teori om att människans mål och mening förändras hela livet.

Själv har jag den uppfattningen att de karaktärsdrag som utgör grunden för en människas personlighet finns med genom hela livet, och med detta ansluter jag mig till Freuds teori. Den eventuella förändringen kan visserligen äga rum, men i likhet med Peter anser även jag att det snarare handlar om att anpassa sig till den givna situationen än om en förändring på ett djupare plan. Anknyter vi detta till Frankls teori om de tre värdekategorierna kan den förändringen förklaras som ett resultat av en aktivering av inställningsvärdet, vilket just handlar om att kunna anpassa sig till den aktuella situationen med målet att upprätthålla meningen med livet till det sista andetaget. Den ”mekanismen” hjälper alltså människan att acceptera sitt öde hur det än är. Ödet, menar Frankl, är meningsfullt för oss i två bemärkelser: ”Vi måste forma det när så är möjligt och uthärda det när så är nödvändigt”.¹¹²

Jag anser att anpassningen, som aktiveringen av inställningsvärdet resulterar i, fortfarande är en förändring. Den berör livsmål och mening, men som sådan behöver den nödvändigtvis inte beröra personlighetsgrunden. Det bosniska ordspråket brukar säga att vi lever så som vi kan och inte så som vi vill. Jacobsen menar, som jag nämnde tidigare i arbetet, att livsmålen säger mycket om en persons kärna. Jag har emellertid den uppfattningen att livsmål och mening inte behöver återspegla vår personlighet. Förändringen på det ena planet behöver inte påverka det andra planet. Jag håller därför med Alex’ konstatering att människan är både arv och miljö, och att hon som en sådan varelse både kan och inte kan förändras. Livsmål och mening anknyter jag således till miljö och personligheten till arv. Min uppfattning är alltså att yttre omständigheter kan förändra livsmål och mening, men inte själva personligheten på ett djupare plan, i och med att den är förutbestämd.

Utifrån respondenternas erfarenheter framgår det att den mest vanliga förändringen av livsmål och mening yttrar sig genom en förflytning av fokus från ”att ha” till ”att vara”. De materiella tingen förlorar alltså sitt värde till förmån för relationer och upplevelser. Detta förklarar jag med teorin om att döende människor har en gemensam faktor, nämligen att de är döende, vilket innebär att de måste ta farväl från sina nära och kära samt den här världen. Den vägen i det okända måste alla människor gå ensamma. Ingen kan dö med oss. Den påtagliga

¹¹² Frankl, 1990, sid. 136

ensamheten och rädslan för det okända är svår att förlika sig med. Jag tror således att det förändrade förhållningssättet gentemot relationer och upplevelser också kan vara ett uttryck för separationsångest, och inte uteslutande för en förändring av livsmål och mening. Dessutom är det viktigt att betona att sjuka människor är beroende av andra på ett annorlunda sätt jämfört med friska människor, vilket gör att betydelse av kontakten med andra människor får en annan innebörd.

Slutligen kan vi se på förändringen av livsmål och mening med Kierkegaards, Nietzsches och Heidegers ovannämnda teori i åtanke. De menar nämligen att människan följer massan, flocken, och anpassar sig till den utan att vara sig själv. Långa perioder av sitt liv lever hon alltså på ett oflekterat sätt, eftersom hon inte har förstått att döden menar allvar. Mycket av det som hon lever för är kanske inte hennes eget mål och mening, utan en summa av olika omständigheter som hon har funnit sig i. Men, när döden infinner sig på allvar så blir även livet på riktigt. Människan får en sista chans att skaffa sig en mer autentisk tillvaro där hon ska vara sannare mot sig själv. Rekonstrueringen av livsmål och mening kan i så fall innebära helt enkelt att människan har valt att utnyttja den sista chansen.

7.3 Den sekulariserade döden

Religionens svar på de existentiella frågorna har hjälpt människan i alla tider att hitta meningen med tillvaron i allmänhet, döden i synnerhet. Av stor betydelse är att påpeka att det intellektuella momentet inte är uteslutet ur religionens förklarande funktion. De förklaringarna som religionen ger kring livet, döden och världen handlar visserligen många gånger om irrationella tankebyggnader, men förklaringarna tjänar sitt syfte ändå. Den troende människan tror på de religiösa föreställningarna, och i och med detta fyller religionen sitt syfte. Den skapar nämligen mening i den annars meningslösa tillvaron.¹¹³

Yalom skriver att döden utgör ett av de fyra grundvillkoren som den mänskliga existensen kretsar kring. Den är dock den svåraste realiteten att förlika sig med. Alla religioner har försökt att komma till rätta med det märkliga fenomenet, som döden är. Utifrån den korta presentationen av de olika religionernas synsätt på döden, som jag gjorde tidigare i texten, framgår det tydligt att dessa i högsta grad sysselsätter sig med motsättningen mellan liv och

¹¹³ Ringgren, 1974, sid. 39, 66

död. De västerländska religionerna strävar efter att marginalisera den absoluta motsatsen mellan dessa två företeelser genom att konstruera en föreställning om en annan värld dit vi kommer efter det jordiska livet. Döden innebär alltså inget absolut slut, utan början på ett nytt liv. Det finns en huvudsaklig optimism i tanken på ett evigt liv. Det livet är av en bättre kvalitet än det jordiska livet. Lever människan ett korrekt liv, enligt de bestämmelserna som de heliga böckerna förespråkar, väntar henne det goda på den andra sidan. Paradiset beskrivs ofta som en svalkande trädgård där man vilar till musik ljudande från en harpa, flödande drycker som vin och njuter av en rad andra ljuvligheter.¹¹⁴ En sådan framställning gör att människan har lättare att acceptera döden. Döden får en mening, och i och med detta även livet.

Anna och Nicklas anser att dilemmat om liv och död alltid aktualiserar ett dilemma om religiositet. Genom att marginalisera kontrasten mellan liv och död binder religionen samman dessa två fenomen på ett unikt sätt, menar de. Tron på det eviga livet gör döden mer acceptabel för den troende människan. Detta av den enkla anledningen att drömmen om det eviga livet är lättare att acceptera än den totala förintelse som ateismen står för, menar de. Lugnet inför döden ger i sin tur även livet en viss ro. Ur det perspektivet sett har sekulariseringen säkerligen haft en negativ effekt på människans upplevelse av döden, och i och med detta även livet, menar Anna och Nicklas.

Det resonemanget delas delvis även av Emma och Peter. De har den uppfattningen att religionen och dess förklaringar av livet och döden onekligen kan ha en positiv effekt för en del människor, men långtifrån för alla. Beträffande drömmen om det eviga livet anser Peter att tanken i vissa fall kan skänka livet ett lugn och en tröst, men påpekar samtidigt att det även finns en annan sida av den föreställningen. En del människor upplever nämligen tanken på ett fortsatt liv som skrämmande. De ser på det andra livet som en revidering över det jordiska livet, där de kommer att straffas för vissa saker som de har gjort, men som de vet att de inte borde ha gjort. För dessa människor utgör tanken på det eviga livet, med himmel och helvete som slutstationer, en frustrationskälla som färgar även det jordiska livet negativt. Rädslan för det eventuella straffet som väntar på den andra sidan blir en anledning till att dessa människor har svårt att släppa taget om det jordiska livet. Med de människorna i åtanke har den förändrade synen på döden, som sekulariseringen delvis har haft till följd, haft en positiv effekt. Peter betonar vidare att religionen i allmänhet inte uteslutande kan betraktas som nyttig

¹¹⁴ Hedin, 1999, sid. 265

för människan. De religiösa förklaringarna bygger exempelvis ofta på ett hierarkisk tänkande med Gud i spetsen. I en sådan tankebyggnad begränsar människan intellektuellt. Hon omyndigförklaras. Sekulariseringen däremot, som har en mer optimistisk syn på människan, gav henne friheten att tänka själv och att ifrågasätta alla auktoriteter, de världsliga såsom de andliga, menar Peter.

Den mindre positiva effekten av sekulariseringen är att den har berövat människan möjligheten att sätta in döden i ett större perspektiv, menar Peter. Den moderna människan har fått mindre kännedom om de religiösa och andliga dimensionerna i tillvaron. Ett tydligt uttryck för sekulariseringen är den stora andelen borgerliga begravningar. Troligen beror det på att dagens människa inte har någon erfarenhet av och närhet till en tro, menar han. En intressant anmärkning är emellertid att andelen borgerliga begravningar är betydligt färre när det gäller barn. Peters erfarenhet är att en klar majoritet väljer en kyrklig begravning när ett barn dör. Skillnaden mellan en borgerlig begravning och en kyrklig sådan är att vid den förstnämnda "lämnas" den döda människan. Vid en kyrklig begravning "överlämnas" hon däremot till Guds famn, säger Peter. Han menar att den föreställningen till en stor del förklarar att majoriteten av alla barn som dör fortfarande begravs kyrkligt. Som vuxen och som förälder känner man att man inte kan lämna barnet, förklarar han. Barnet måste överlämnas till någon som ska ta hand om det, nämligen Gud.

I likhet med Peter anser även Alex att sekulariseringen är en process som har berört människan både positivt och negativt. Han menar att ordet sekularisering har fått en negativ klang som främst förknippas med en reducering av andlighet. Det är dock viktigt att även sammanföra sekulariseringen med det kritiska tänkandet och förnuftet, alltså de andra konsekvenserna som processen har lett till. Människan har fått möjligheten att själv tolka tillvaron. Hon har blivit fri att reflektera över och ifrågasätta denna, menar Alex.

Den nyvunna friheten som den moderna människan förfogar över är visserligen en positiv effekt av sekulariseringen och den övriga samhällsliga förändringen, men den har också belastat henne, anser Alex. De förklaringar som religionen hade i frågan om tillvaron gav människan en trygghet. I det gamla jordbrukssamhället fanns det auktoriteter som kunde avgöra vad det var som var rätt eller fel. På så sätt reducerades mycket av ansvaret från den enskilda människan. Idag måste hon själv komma till insikt om vad livskvalité är och vad det

är som inte är det. För att komma till rätta med livet krävs emellertid både kunskap, instinkt och nyfikenhet. Det är inte lätt att avslöja alla livets gåtor, menar Alex.

Vidare lyfter Alex fram individualiseringen och ensamheten, alltså de konkreta resultaten av de olika förlusterna som människan har lidit under tidens gång, och diskuterar dessa i relation till sjukdomsproblemet och döden. Han menar att ensamheten och isoleringen aldrig har varit mer påtaglig än idag. En del människor har ett väldigt litet, eller inget socialt nät alls. Dessa människor har ingen att dela sina tankar och känslor med. Att känna sig ensam är en smärtsam känsla som blir ännu mer tydlig när man drabbas av en dödlig sjukdom. Tyvärr finns det alldeles för många människor i vårt samhälle som tvingas gå igenom den svåra perioden helt ensam, och även dö ensamma. Ensamheten har blivit vår tids sjukdom, anser Alex. Individualismen har nått sin höjdpunkt och nu befinner vi oss i den situationen där vi måste överväga att återgå till kollektiviseringen igen, men under förutsättningen att individen respekteras, menar Alex.

7.4 Den moderna oförmågan att acceptera döden

Sekulariseringen, i samspel med den övriga samhällsförändringen som västvärlden har gått igenom det senaste århundradet, har lett till att människans livsvillkor ändrade sin form. Den förändringen har i sin tur haft till följd att människan förändrade sitt förhållningssätt gentemot livet såsom döden, någonting som jag redogjort tidigare i texten.

Både Nicklas, Emma och Anna har den uppfattningen att den moderna människan har svårt att acceptera dödens realitet. Nicklas menar vidare att rädslan för cancer är enorm just därför att den många gånger leder till döden. Trots att många cancerformer botas framgångsrikt idag har ordet fortfarande en väldigt negativ klang, menar han. Många människor har lättare att acceptera en ickedödlig sjukdom, även om den innebär ett livslångt lidande, än en jämförelsevis dräglig tillvaro med en dödlig sjukdom. Med målet att konkretisera den rådande synen på döden delade Nicklas med sig en av sina erfarenheter från en utbildning han genomgått. Han berättade om en kvinnlig patient som han träffade på en neurokirurgisk avdelning i samband med en vidareutbildning. Den unga kvinnan blev helt förlamad från halsen och neråt som en följd av en bilolycka. Hennes tillstånd var av permanent karaktär, vilket hon visste. Under ett samtal med henne nämnde Nicklas att han vanligen arbetar med

cancerpatienter, vilket framkallade bestörtning hos den förlamade kvinnan. Hon kunde inte förstå att Nicklas dagligen orkade bevittna de mänskliga tragedierna. ”Det är så tragiskt att drabbas av cancer”, sa kvinnan. Nicklas menar att den berättelsen kan säga mycket om dagens människors syn på döden och sjukdomar med en dödlig karaktär.

Både Nicklas, Emma och Anna har den uppfattningen att rädsla för döden har blivit betydligt större jämfört med 1700-och 1800-talet. De har dock inte märkt någon betydlig förändring på det planet under den tid de har arbetat. Deras teorier om bakomliggande orsaker till det förändrade synsättet på döden överensstämmer med Kübler–Ross’, Frids och Cullbergs förklaringar som jag nämnde tidigare i arbetet. Alla dessa tre respondenter är överens om att, förutom sekulariseringen, är institutionaliseringen av döden en av de huvudanledningarna till att människan har utvecklat ett spänt förhållningssätt till denna. I stället för att vara ett naturligt inslag i tillvaron har döden blivit klinisk, och som sådan svår att förlika sig med.

Anna påvisar vidare att döden visserligen har varit institutionaliserad under de sista två decennierna, men att trenden håller på att brytas. Med hjälp av olika organisationer som har bildats exempelvis inom cancervården, och som är specialiserade på att ge vård till cancerpatienter i hemmet, har det på sista tiden blivit möjligt för en stor del människor att vårdas och dö hemma, påpekar Anna.

Det faktum att döden har börjat återvända till hemmet kan, åtminstone delvis, förklara Alex’ observation att människan har blivit öppnare inför döden under de senaste åren. Alex har således märkt att förvånande många människor pratar om hur de vill ha sin egen begravning. Det finns situationer där han förbereder begravningsgudstjänst tillsammans med personen själv i frågan. Alex menar att ett vanligt motiv till att människor väljer att själva förbereda sin egen begravning är att de inte vill betunga sina närstående. Själv anser jag att det snarare handlar, dels om det starka kontrollbehovet som är ett utmärkande drag hos den moderna människan, och dels om de svaga familjebanden som råder idag. Den typen av förändring i synsättet på döden kan alltså, enligt min mening, tolkas på olika sätt.

En annan intressant observation som både Peter och Alex har gjort är att kvinnor har lättare att prata om döden. Kvinnor säger ”när” jag dör, medan män säger ”om” jag dör. Den skillnaden i ordvalet kan tyda på att kvinnor har lättare att acceptera dödens realitet, menar Alex. Peter däremot har den uppfattningen att kvinnors sätt att uttrycka sina känslor inför

döden i ord inte nödvändigtvis behöver betyda att de är mindre rädda för den. Det kan bara innebära att de har lättare att prata om sina känslor än män, men att det rör sig om likadana känslor.

7.5 Religiositet i livets slutskede

Freud ansåg att religiositet, gudsbild, är ett regressivt tillstånd som egentligen är ett resultat av ett naivt hjälpberoende. Ur ett biologiskt perspektiv kan religiositet, enligt Freud, spåras tillbaka till det lilla barnets hjälplöshet och hjälpbehov. I barnets ögon är föräldrarna allmäktiga och allgoda. Genom att lämna sitt liv i deras händer kan det lilla barnet leva tryggt i sitt beroende. Problemet uppstår när barndomstiden är över och när den nu vuxna människan möter de existentiella kriserna. Det blir lätt att människan upplever sin situation precis som i barndomen och därmed hamnar i ett regressivt tillstånd. Längtan efter fadern kan projiceras till Gud som då förväntas beskydda henne. Religionen fyller på så sätt ett behov av kompensation för den för alltid förlorade allmäktige fadersgestalten.¹¹⁵

Med den teorin i åtanke ligger det nära till hands att dra den slutsatsen att människans religiositet kan aktualiseras när hon konfronteras med den konkreta dödsinstinkten, som säkerligen är en av de svåraste existentiella kriserna hon kan bemöta.

Anna, Nicklas och Emma menar däremot att hjälplösheten inför en dödlig sjukdom inte kan förvandla en människa utan någon tro till en troende människan. Samtidigt påpekar de att de har svårt att tro att det finns människor som inte tror på någonting alls. De menar nämligen att människan kan påstå sig vara ateist på ettoreflekterat sätt men när hon ställs inför livets svårigheter börjar hon oftast tvivla på sin övertygelse. Svåra situationer i livet aktualiserar de existentiella funderingarna, och dessa har alltid en religiös dimension, menar de.

Peter har den uppfattningen att frågor om döden alltid är religiösa. Vårt liv är ett kort avsnitt i all tid som finns, en parentes mellan två evigheter, menar han. Att stå inför att lämna livet är ett religiöst dilemma som väcker en rad frågor: ”Varför har jag levt?”, ”Varifrån har jag kommit?”, ”Var fanns jag innan jag levde?”, ”Var kommer jag att hamna efter döden?”, och ”Finns det någon mening med mitt liv?”. Frågorna handlar alltså om de gränsområden som

¹¹⁵ Geels, Wikström, 1989, sid. 113ff

finns i en människas liv, motiverar Peter. Gränsen mellan ändlig och icke ändlig, mellan det begripliga varat och det obegripliga icke varat har i alla tider både lockat och skrämmt människan, men förblir alltid hennes största utmaning. De existentiella frågorna driver oss alltså bortom vår begränsade tillvaro till andra dimensioner som vi inte har någon erfarenhet av. Att sätta samman de olika dimensionerna i en sammanhängande helhet är emellertid ytterst viktigt för att livet ska få en mening. De stora frågorna väcks således alltid hos människan när hon försätts i livets gränsland där födelse och död är de mest påtagliga, menar Peter. Trots att människor föds och dör varje dag är det obegripliga fenomen för den enskilda människan. Det finns en parallellitet i att komma till livet och i att lämna livet, där dessa båda fenomen har en starkt uttalad religiös aspekt.

I likhet men Peter anser även Alex att den konkreta dödsinstinkten alltid väcker de religiösa tankarna på ett speciellt sätt. Vidare betonar han vikten av hoppet i det här sammanhanget. Han menar nämligen att hopp blir en viktig faktor i en sådan här situation. En ny slags tro kan således uppstå, som egentligen handlar om hoppet, menar Alex. Han anser emellertid att riter har en stor betydelse när det handlar om döden. Döden och riter hör ihop, menar han, och på det sättet har döden alltid en religiös aspekt.

8. Sammanfattande diskussion

Bo Dalin skriver att vi alla föds in i en livsform, alltså ett språk, en kultur och en världsbild, som gör oss till dem vi är. Det sägs således att vi alla är barn av vår tid. Vi lever i en ägandes livsform som kännetecknas av en hög levnadsstandard, där den sanna nöden inte existerar. Förutom ett överflöde av materiella resurser åtnjuter den västerländska människan även frihet i att tänka fritt. Efter århundraden av förtryck i form av de andliga såväl som de världsliga auktoriteterna har människan lyckats befria sig. Med dessa faktorer som utgångspunkt kan vi konstatera att människan historiskt sett aldrig har haft bättre levnadsvillkor än dagens västerländska människa. Trots detta faktum verkar missnöjet över livet vara ett utbrett fenomen i vårt samhälle. Den paradoxala situationen har varit ett populärt undersökningsämne för en rad forskare tillhörande olika vetenskapsgrenar. En av dem som i hög grad sysselsatte sig med denna problematik var existentialisten Viktor Frankl. I sina arbeten betonar han gång på gång vikten av att finna en mening med livet. Han skriver att människans sökande efter mening utgör en primär kraft i hennes liv. Även Yalom tilldelar livsmeningen ett stort värde och låter denna utgöra ett av de fyra grundvillkoren som den mänskliga existensen bygger på. Frankl menar emellertid att vår livsform präglas av ett existentiellt vakuum där många människor inte lyckas finna någon mening med sina liv. Alltfler människor har svårt att se något som gör livet värt att leva.

Att den existentiella frustrationen har påverkat livet är det ingen tvekan om. Men livet innebär inte bara att leva. Livet innebär också att dö. Döden utgör en av de fyra grundprinciperna som existensen kretsar kring, och är därmed livsviktig. Liv och död kan således inte betraktas som två olika företeelser som existerar oberoende av varandra. Dessa två fenomen förutsätter varandra, och bör därför accepteras på samma villkor, påpekar alla respondenterna. Yalom skriver att människan kan leva sitt liv på ett bra sätt först när hon har accepterat de fyra grundvillkoren som hennes existens bygger på, däribland att hon en dag kommer att dö.

Döden innebär livets upphörande, och som en sådan har den säkerligen alltid varit obehaglig för människan. Varje kultur och varje tid har emellertid sitt särskilda sätt att hantera dödens realitet. Fromm skriver att i de samhällen där individualiseringsprocessen inte har fått omfattande dimensioner är slutet på den individuella existensen inte så problematisk, eftersom den inte uppfattas som en avskild del av livet. Anknyter vi den teorin till Boss' ovannämnda teori om att barn inte fruktar döden på samma sätt som vuxna då de uppfattar sig själva som

delar av en större helhet, kan vi dra den slutsatsen att ju mer människan uppfattar sig själv som en avskild individ desto mer problematisk blir döden för henne. Med tanke på den genomgripande individualiseringen som präglar vårt samhälle är det således inte förvånande att döden har blivit ett stort problem för dagens människa. Det problematiska förhållningssättet gentemot dödens realitet har haft till följd att vår kultur helt förnekar detta. Vi har ”städat bort” döden från hemmet och på det sättet har den blivit omärklig för oss. Med hjälp av morfinet och andra lugnande medel märker många inte ens de som dör att de dör. Dramatisk dödskamp, som förr i tiden var en vanlig och synlig företeelse, har reducerats markant i vår kultur. Vi värdesätter istället en estetiskt tilltalande död.

Samtidigt som vi uppskattar när döden inträffar så obemärkt som möjligt matas vi dagligen med våldsamma dödsscener på TV och i tidningar. En intressant kommentar beträffande den paradoxala situationen gav den schweiziske psykiatern Gion Condrau, nämligen att människans försök att undankomma och att uppsöka döden går han i hand.

Vilken innebörd döden ska ha beror alltså på vilka värderingar samtiden lägger på denna. Kübler–Ross, Fromm, Kide är bara några i raden av dem som har uppmärksammat att den moderna människan har svårt att acceptera dödens realitet, någonting som även framgår av mitt undersökningsresultat. I vår kultur är döden är någonting som ska bekämpas till varje pris, även då den är det mest logiska alternativet. Många människor som egentligen har levt klart sina naturliga liv hålls vid liv med hjälp av skilda livsuppehållande mediciner och apparater. På något sätt har livets längd blivit det primära för dagens människa, och inte dess innehåll. Huruvida ett liv är meningsfullt eller meningslöst kan emellertid inte bedömas utifrån hur långt det är. Frankl skriver således: ” Hur många ”ofullbordade” symfonier räknar vi inte som till de skönaste.”¹¹⁶

Att livet slutar med döden utesluter inte meningen med livet. Det är snarare tvärtom, faktumet att livet är ändligt gör det meningsfullt. Sett ur det perspektivet har döden alltså en avgörande roll för livets mening. Genom att reducera döden från livet har den moderna människan således reducerat en väsentlig livsfaktor. Följden blir en meningslös tillvaro, där varken livet eller döden har någon mening.

¹¹⁶ Frankl, 1990, sid. 103

Yalom menar att de fyra grundvillkoren, nämligen meningslösheten, friheten, ensamheten och döden, enligt existensens struktur utgör och sätter ramen för människans liv. Ju öppnare hon är för dessa villkor desto bättre kan hon leva sitt liv, menar han. Oförmåga att acceptera dessa kan däremot leda till att människan utvecklar neurotiska störningar. Anknyter vi det till det faktum att dagens människa har svårt att finna sig tillrätta med både livet och döden, är det inte förvånande att den ökande psykiska ohälsan har blivit ett alltmer utbrett fenomen i vårt samhälle.

Den rådande situationen är ett resultat av ett samspel mellan en rad olika faktorer, där sekulariseringen har haft en betydande roll. I min C-uppsats i Religionsvetenskap skrev jag om den ökande psykiska ohälsan i det sekulariserade samhället. Min undersökning visade tydliga kopplingar mellan dessa två fenomen som kännetecknar vår livsform. I föregående undersökning granskade jag alltså hur livet påverkas av den nya världsbilden, och i den här uppsatsen har jag belyst hur den världsbilden har påverkat döden, och i och med detta livet.

Utifrån undersökningsresultatet framgår det tydligt att sekulariseringen visserligen har haft en rad positiva effekter för människan, men även många negativa. De positiva konsekvenserna lyftes främst fram av de två respondenter som är präster till yrke. En av de, Peter, menar att religion inte uteslutande är bra för människan. Han har den uppfattningen att religionens förklaringar många gånger bygger på ett hierarkisk tänkande med Gud i spetsen, vilket begränsar människan. Gud tilldelas rollen som en moralisk auktoritet som straffar de olydiga och ger belöning till de trofasta. Den eventuella belöningen blir ett fortsatt liv i paradiset och det eventuella straffet innebär ett fortsatt liv i helvete. Den föreställningen innefattar alltså två varianter av det fortsatta livet. För en del människor kan tanken på belöningen som väntar på den andra sidan fungera som en tröst, och som sådan underlätta livet. Den andra varianten kan däremot ha en motsatt effekt och utgöra en ångestkälla som präglar hela livet, någonting som Peter lyfte fram. Detta har säkerligen utgjort ett problem för en stor del människor. Religioner är nämligen inte kända för att vara toleranta och flexibla i sina värderingar, så risken att hamna i helvetet har alltid varit stor. Homosexualitet är exempelvis en av de värsta synderna som människan kan begå, trots att den sexuella läggningen inte är någonting man själv väljer utan någonting man föds med. Den ökade toleransen och respekten för den enskilda individen är en av sekulariseringens mest positiva konsekvenser.

Samtidigt som föreställningen om helvetet förlorade sin kraft, bleknade även drömmen om paradiset. Den drömmen har under hundraårsperioder givit döden en mening och livet en tröst för en stor del människor. Samtliga respondenter är överens om att föreställningen om det fortsatta livet kan fylla en viktig funktion i människans liv. Lugnet inför döden kan ge livet ett lugn. Det är lättare att förlika sig med tanken på att det jordiska livet har en fortsättning än att döden innebär ett definitivt slut. Förlusten av den drömmen är dock ett pris människan tvingades att betala för befrielsen.

En intressant faktor i det här sammanhanget är att tron på det eviga livet inte på något sätt är förbjuden. Människan har den friheten att fortsätta att tro på det hon vill. Problemet ligger i att hon också har en rad andra tankebyggnader som hon har frihet att tro på, och alla är legitimerade på samma sätt. Människan har frihet att ifrågasätta de alla. Sjödin betecknar den ideologiska mångfald som finns idag i det västerländska samhället som en ideologisk marknad. Den mångfalden kan säkerligen berika människan andligt, men den kan också orsaka en existentiell frustration. Genom att de olika ideologierna konkurrerar med varandra på samma villkor tenderar alla dessa, enligt min uppfattning, att förlora sin trovärdighet i människans ögon. Efter en lång tradition av tron på en enda sanning kan övergången till en världsbild med många sanningar vara frustrerande för människan. Resultatet kan bli att man inte tror på någon av dessa. Det kan delvis förklara att dagens människa inte känner någon närhet till någon av de livsåskådningarna som finns tillgängliga.

Frånvaron av en monopolsituation på det ideologiska området kan förklaras på många olika sätt därför att det finns många skilda faktorer som har bidragit till denna. Jag tror att omvälvningen av världsbilden som har ägt rum sammanfattningsvis kan förklaras som ett paradigmskifte på den andliga arenan. Under många århundraden hade vi en välletablerad maktstruktur, ett erkänt paradigm, där det fanns en inrättad standard för vad som var rätt och vad som var fel. Det paradigmet transformerades och förvirring uppstod, vilket resulterade i att många idéer, både bra och dåliga, blomstrade. Resultatet blev en chock för människan och ett existentiellt vakuum uppstod. Och nu står den moderna människan inför ett val. Antingen bestämmer hon sig för ett liv med mening, utan att ifrågasätta det, eller så väljer hon en ren nihilism där bara den starkares rätt existerar.¹¹⁷

¹¹⁷ Ryberg, 1992, sid. 35

Jag själv hoppas på att människan ska välja ett liv med mening, även om det kanske förutsätter att ett nytt paradigm inom den andliga sfären uppstår. Mina förhoppningar i så fall är att den nya eventuella maktstrukturen utmärks av tolerans och respekt för den enskilda individen. Tron på en sådan troslära skulle säkerligen ha en positiv inverkan på människan. Tron är dock inte en tro på att allting i livet ska vara oproblematiskt, utan tron hjälper människan att hitta mod att klara och acceptera livet så som det är, med alla dess framgångar och motgångar.

En av de största motgångarna som en människa kan möta under livet är en dödlig sjukdom. En dödlig sjukdom orsakar ett kaos för människan, som annars har ett starkt behov av kontroll, sammanhang och mening i tillvaron. Detta leder många gånger till en psykisk kris. Cullberg skriver att krisens intensitet beror främst på den drabbades subjektiva upplevelse av sjukdomen, samt omgivningens reaktioner och attityder. Anknyter vi den teorin till det rådande synsättet på döden, och sjukdomar som leder till denna, blir den krisen i många fall säkerligen starkt uttalad.

En cancersjukdom berör personlighetens djupaste plan, vilket i regel utgör en vändpunkt för människan. Det blir en stor existentiell utmaning för henne. Undersökningsresultat visar att situationen leder antingen till en positiv utveckling på det existentiella planet och självkännedom, eller så resulterar denna i ett livslångt lidande för den drabbade människan. I vilken riktning vändningen ska ske beror till en stor del på huruvida den drabbade människan är i stånd att omvandla sin dödsångest till dödsinsikt. Det finns nämligen en tydlig koppling mellan acceptering av döden och livskvalité. Den omvandlingen är emellertid bara möjlig om människan är beredd att släppa det som "var" och fokusera på det som "är".

Den amerikanska psykologen Rollo May har den uppfattningen att ju mer man har förverkligat sina möjligheter i livet desto lättare är det att dö. Anknyter vi det resonemanget till den rådande existentiella frustrationen är det rimligt att dra den slutsatsen att allt fler människor kommer ha allt svårare att dö, eftersom allt fler människor har allt svårare att komma till rätta med livet. Och, trenden kommer med stor sannolikhet att fortsätta.

Vi lever i en samtid där vi till synes har stora möjligheter att förverkliga våra drömmar, men problemet är att allt fler människor inte vet vad deras drömmar består av. Frankl skriver att det finns en stor risk att den moderna människan hemfaller åt konformism, och jag tror att hon

redan har gjort det. Detta är naturligtvis en problematisk situation, men det stora problemet i sammanhanget är egentligen att människan inte är medveten om detta. Hon tror nämligen att hon har befriats av alla frihetens fiender och att hon är fri. Fromm påpekar emellertid att människan har fått en ny fiende i form av inre hämningar. Jag har den uppfattningen att de inre hämningarna alltid har funnits hos människan, men i takt som de yttre hämningarna har försvagats har hennes inre spärrar förstärkts. Den fienden är svår att bekämpa, eftersom kampen mot den innebär att kämpa mot sig själv.

9. Käll- och litteraturförteckningen

Muntliga källor:

- Alex – präst inom svenska kyrkan.
Anna – sjuksköterska inom cancervården.
Emma – kurator på en lugnklirik.
Nicklas – sjukskötare inom cancervården.
Peter – sjukhuspräst.

Filmatiserade källor:

- Döden är livsviktig – en film av Annika Dopping – Media för kunskap och nöje – SVT, del. 3 – Hur kan vi dö gladare? Vad händer efter döden?, 2002.

Litteratur:

- Bergström Lars, 2004: *Döden, livet och verkligheten*, Thales.
Christoffersen Susanne, Gamborg Halle, 1997: *Livet före döden – vård i livets slutskede*, Svenska föreningen för psykisk hälsovård.
Cullberg Johan, 2000: *Kris och utveckling*, Natur och kultur.
Dahlin Bo Dahlin, 2004: *Om undran inför livet (Barn och livsfrågor i ett mångkulturellt samhälle)*, Studentlitteratur.
Davidsen-Nielsen Marianne, 1997: *Bland lejon – Att leva med livshotande sjukdom*, Norstedts.
Davidsen Nielsen Marianne, Leick Nini, 1991: *Den nödvändiga smärtan*, Almqvist & Wiksell.
Egidius Henry, 1986: *Positivism – fenomenologi- hermeneutik*, Studentlitteratur.
Frankl Victor, 1990: *Psykiatern och själen*, Natur och kultur.
Frankl Victor, 1993: *Livet måste ha mening*, Natur och kultur.
Frid Ingvar, 2002: *Att uthärda det outhärdliga – Närståendes erfarenheter av dödsförklaring med direkta dödsriterier*, Göteborgs Universitet.
Fromm Erich, 1980: *Att ha eller att vara*, Natur och kultur.
Fromm Erich, 1993: *Flykten från friheten*, Natur och kultur.
Geels Anton, Wikström Owe, 1997: *Den religiösa människan*, Plus Ultra.
Hedin Christer, 1999: *Abrahams barn*, Arena.
Heidegger Martin, 1993: *Varat och tiden*, Daidalos.

Jacobsen Bo, 2000: *Existensens psykologi*, Natur och kultur.

Kide Pär, 1985: *Döden – en del av vårt liv*, Skogs Reklamfoto.

Kvale Steinar, 1997: *Den kvalitativa forskningsintervjun*, Studentlitteratur.

Kübler-Ross Elisabeth, 1987: *Samtal inför döden*, Bonniers.

Ricœur Paul, 1981: *Hermeneutics & the human science*, Cambridge University Press.

Ringgren Helmer, 1980: *Religionens form och funktion*, Liber läromedel.

Ryberg Lars, 1992: *Livsfrågor och vardagsetik*, ICA Bokförlag.

Sahlberg Blom, 2001: *Anatomi, beroende, livskvalitet – Livets sista månad för 56 cancerpatienter*, Acta Universitatis Upsaliensis.

Sjödén Ulf, 2001: *Mer mellan himmel och jord*, Elander Graphic Systems.

van Deurzen Emmy, 1998: *Det existentiella samtalet*, Natur och kultur.

Internet:

http://www.cancerfonden.se/upload/Dokument/Cancer%20i%20siffror/2005/totalsiffror_05.pdf

Intervjufrågor

1. Hur länge har du arbetat inom det här yrket?
2. Vilken utbildning har du?
3. Hur tror du att synen på döden påverkar synen på livet?
4. Tror du att religionens förklaringar av döden även kan ge livet en mening?
5. Tror du att människan kan hitta en positiv mening med en svår sjukdom?
6. Hur tror du att livets mål och mening förändras i samband med en livshotande sjukdom?
7. Hur tror du att sekulariseringen påverkade synen på döden?
8. Tror du att människan har blivit mer rädd för döden jämfört med förut?
9. Blir människan mer religiös när hon står inför döden?
10. Hur tror du att den konkreta dödsinsikten förändrar människans förhållningssätt till döden?